

УДК 332.3

Ю. Г. Гуцуляк,
к. е. н., завідувач Косівським відділом проблем гірського землекористування,
Івано-Франківський інститут АПВ УААН

СУЧАСНІ ФОРМИ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ ТА ПОКРАЩЕННЯ ПРИРОДНО-РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

Висвітлено результати наукового дослідження природно-ресурсного потенціалу і навколишнього природного середовища сільських територій. Розкрито ряд чинників, від яких залежить регулювання якості навколишнього природного середовища, та принципи, які повинні бути покладені в основу нової екологічної стратегії соціально-економічного розвитку сільських територій.

Ключові слова: сільські території, природно-ресурсний потенціал, сталий розвиток, природні ландшафти, землекористування.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Стале використання природно-ресурсного потенціалу (ПРП) в інтересах сучасного і майбутніх поколінь — головна передумова сталого розвитку України. Цим питанням присвячено ряд наукових праць відомих провідних вчених України, серед яких слід назвати Б.М. Данилишина, М.А. Хвесика, В.М. Трегобчука, І.К. Бистрякова, Е.В. Хлобистова тощо.

Втім найважливішими національними, регіональними, обласними, районними та сільських територій пріоритетами сталого розвитку України, які потребують подальшого вивчення, слід вважати:

1. Ефективне та екологічнобезпечне функціонування економіки, що дасть можливість підвищити соціально-економічний рівень життя населення, цілеспрямоване і належне вирішення екологічних проблем розвитку суспільства.

2. Оптимальне використання, збереження і відтворення ПРП, всебічна охорона навколишнього природного середовища як найголовніших передумов забезпечення ресурсо-екологічної безпеки життєдіяльності нинішнього та майбутніх поколінь, підтримання в біосфері екологічної рівноваги, а відтак — і чистого та сприятливого довкілля з точки зору інтересів здоров'я людини.

3. Екологічний розвиток продуктивних сил необхідно вирішувати в площині екологічної парадигми економіки, яка при цьому розглядається як інструмент впорядкування взаємодії людини і природи.

4. Стабілізація демографічної ситуації й чисельності населення, встановлення в суспільстві принципів соціальної справедливості, тобто ство-

рення системи правових гарантій і ефективної демографічної політики з метою досягнення високого соціального, економічного рівня та екологічного благополуччя кожної сім'ї.

5. Розширення масштабів міжнародного співробітництва у сфері ефективного вирішення глобальних екологічних проблем і завдань сталого розвитку, підвищення його результативності й ефективності, застосування в національній економіці найновіших світових досягнень науково-технологічного та соціально-екологічного прогресу.

АНАЛІЗ КЛЮЧОВИХ ПИТАНЬ

Необхідність подолання екологічної кризи, всебічного оздоровлення навколишнього середовища, усунення причин екологічних катастроф тощо вимагає, по-перше, організації оптимального й високоефективного використання ПРП, економічного їх витрачання в усіх галузях і сферах економіки. Від того, наскільки оптимально та дбайливо використовується ПРП, значною мірою залежать екологічний розвиток продуктивних сил, який впливає на суспільне виробництво загалом, темпи економічного зростання і підвищення життєвого рівня народу, а також обсяги нагромаджень для вирішення чергових соціально-економічних та екологічних проблем. По-друге, широкомасштабної реконструкції та модернізації всієї матеріально-технічної бази суспільного виробництва з урахуванням екологічних вимог, факторів, критеріїв, стандартів та обмежень. Все це має здійснюватися на основі впровадження екологічнобезпечних технологій, безвідходних або маловідходних замкнутих виробничих циклів, які

дають можливість комплексно використовувати мінерально-сировинні ресурси та звести до мінімуму викиди забруднюючих речовин у довкілля або й повністю утилізувати їх.

Невідкладність вирішення гострих екологічних проблем потребує радикального повороту в напрямках НТП. Зусилля науки і техніки слід зосередити тепер на розробленні не лише нових поколінь очисних споруд, методів очищення шкідливих викидів і стоків (хоча й це питання нині не знімається з порядку денного), а насамперед на екологізації технологічних процесів, на запровадженні природонеруйнівних, природнезабруднюючих, ресурсозберігаючих та екологічнобезпечних видів техніки і технології, способів організації виробництва, форм господарювання тощо. Природоохоронні, екологічнобезпечні й ресурсозберігаючі напрями НТП повинні бути пріоритетними в усіх галузях і сферах економіки. Водночас має бути проведена радикальна перебудова природокористування та природоохоронних заходів на регульованих ринкових засадах.

Метою даної статті є дослідження природно-ресурсного потенціалу і навколишнього природного середовища сільських територій, виходячи із завдання сталого розвитку землекористування щодо регулювання якості навколишнього природного середовища, яка залежить від цілого ряду чинників; визначення принципів, які повинні бути покладені в основу екологічної стратегії соціально-економічного розвитку.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ

Можливості реалізації комплексу заходів з подолання екологічної кризи та оздоровлення ПРП і навколишнього природного середовища як на національному, так і на регіональному та локальному рівнях визначаються в основному трьома групами чинників. Перша — найбільш важлива — це економічна та НТП. Сьогодні переважна кількість підприємств, об'єднань, фірм, як і регіонів, навіть при бажанні вирішувати екологічні проблеми відчувають гостру нестачу коштів не лише для удосконалення техніко-технологічних процесів, впровадження принципово нових екологічнобезпечних засобів виробництва, а й для будівництва та реконструкції очисних споруд, застосування більш досконалих фільтрів, методів очищення тощо.

Друга група — це великий дефіцит вітчизняного екологічного обладнання, який стримує інвестування природоохоронних програм і окремих заходів. Тобто має місце обмеженість як фінансових ресурсів, так і матеріальної основи їх реалізації. В ряді випадків навіть за умов економічної кризи деякі підприємства та галузі не можуть використати кошти, що виділяються на охорону природи й удосконалення природокористування,

а також поліпшення відтворення ПРП.

Третя група чинників, які визначають обсяги затрат на вирішення екологічних проблем, оздоровлення природи, це — діючий механізм формування інвестиційних фондів екологічного призначення та існуючі методи оцінки економічної ефективності затрат на природоохоронні заходи. Стосовно останнього до цього часу переважає точка зору, що інвестиції в природоохоронні заходи доцільні лише тоді, коли ефект від зменшення економічної шкоди, зумовленої забрудненням або деградацією природного середовища, перевищує сукупні затрати. Такий підхід сьогодні неприйнятний, особливо зважаючи на те, що методологія та методи визначення такої шкоди надто недосконалі й мають суттєві недоліки. При цьому необхідно враховувати насамперед ту шкоду, яка завдається трудовим ресурсам, трудовому потенціалу суспільства і здоров'ю людини забрудненням та погіршенням якості ПРП, що безпосередньо впливає на навколишнє природне середовище. А тому ніякі економічні вигоди не можуть бути виправданням зростання захворюваності, інвалідності та смертності населення, погіршення його фізичного і психічного здоров'я.

Одночасно вкрай потрібні системність і комплексність у вирішенні завдань з раціоналізації природокористування та охорони природи, оскільки остання є надзвичайно складною, єдиною, інтегральною системою. Системність і комплексність, про яку останнім часом суспільство чомусь почало забувати, важливі ще й тому, що окремі галузі та сфери суспільного виробництва ставлять різні, нерідко прямо протилежні, вимоги до одних і тих самих природних ресурсів або умов навколишнього середовища. Причому основну увагу вони зосереджують, як правило, на використанні ПРП і умов довкілля, а питання їх охорони, збереження та відтворення залишають суспільству.

Чітка спрямованість і послідовність дій щодо регулювання якості навколишнього природного середовища залежить від цілого ряду чинників, серед яких першочергове значення мають такі:

— організація моніторингу земель (забруднення і джерела забруднення, визначення рівнів забруднення всіх складових елементів та ресурсів природного середовища і виявлення місць з підвищеною небезпекою впливу на населення; трансформація ландшафтів й агроландшафтів, зміна стану наземних і водних екосистем під впливом антропогенних навантажень і т.п.);

— оцінка негативних впливів на людину й екосистему стосовно граничнодопустимих і критичних рівнів забруднень та антропогенних навантажень, а також розроблення критеріїв допустимості й критичності цих впливів на різні елементи біосфери й людину;

— оцінка екологічної, економічної, соціальної й естетичної шкоди, яка завдається навколишньому середовищу його забрудненням і деградацією;

— прогноз динаміки антропогенних впливів і навантажень на біосферу, а також оцінка негативних наслідків, що виникають при цьому;

— обґрунтування пріоритетних напрямів природоохоронної діяльності та вирішення екологічних проблем соціально-економічного розвитку регіону, області й району з урахуванням вимог ресурсо-екологічної безпеки;

— розроблення ефективних та екологобезпечних техніко-технологічних рішень, оптимальне розміщення підприємств і виробництв, що дасть можливість істотно зменшити негативні навантаження на природу;

— визначення напрямів, способів і методів реструктуризації та модернізації екологонебезпечних виробництв і підприємств.

Отже, виникає необхідність створення єдиної системи регіонального управління, регулювання та контролю за дотриманням екологічних стандартів, обмежень і вимог щодо природокористування та забезпечення якості навколишнього середовища. У природи має бути один господар. Це, однак, ніяк не означає, що природні ресурси, зокрема земля, ліси й окремі водойми, не можуть бути у приватній власності. Йдеться тут про те, що відповідним органам необхідно більш відповідально ставитися до своїх обов'язків, щоб ефективно й цілеспрямовано регулювати та контролювати процеси природокористування, відтворення, збереження, охорони й примноження природних ресурсів, підтримувати на належному рівні якість навколишнього середовища, а також реалізовувати заходи екологічного призначення відповідно до чинного законодавства.

Крім того, щоб ефективно й цілеспрямовано діяти в сфері природокористування та охорони природи в кожному районі, області, необхідно створити моніторинг земель. Згідно зі ст. 191 Земельного кодексу України, моніторинг земель — це система спостереження за станом земель з метою своєчасного виявлення змін, їх оцінки, відвернення та ліквідації наслідків негативних процесів. Такий моніторинг має функціонувати не лише на рівні району та області, а й у розрізі окремих сільських територій і земельних чи лісових масивів, щоб мати можливість спостерігати за їх забрудненням, ходом відтворювальних процесів тощо.

Система моніторингу земель як складова загальнодержавної макросистеми з моніторингу навколишнього природного середовища створюється для забезпечення органів державного управління та науково-виробничих організацій необхідною, своєчасною та достовірною інформацією з метою регулювання процесу екологічно

безпечного розвитку в умовах ринкових відносин; створення для людей екологічно безпечного навколишнього середовища, чистих продуктів харчування і предметів побуту; дійової участі в розв'язанні глобальних екологічних проблем.

Тому система моніторингу земель охоплює спостереження за: станом навколишнього природного середовища по всій території (акваторії) — моніторинг антропогенного фону; впливом конкретних джерел (об'єктів) на навколишнє природне середовище, зокрема на землі, з контролем цих джерел щодо дотримання ними екологічних стандартів, норм і правил; джерелами (об'єктами) впливу — моніторинг емісій субстанцій, що забезпечує спостереження також за окремими земельними ділянками під ними, на межах технологічних об'єктів, за якими уже немає можливості впливати на надходження в середовище продуктів і речовин забруднення або інших субстанцій впливу (акустичних, електромагнітних, теплової енергії, іонізуючих випромінювань тощо).

Таким чином, у процесі організації державної системи екологічного моніторингу і здійснення системи моніторингу земель спостереженням обов'язково охоплюють екологічні та антропогенні чинники. До останніх відносять усі види впливу на "організм" суспільного середовища, тобто ті форми діяльності людини, які зумовлюють зміни в середовищі життя та побуту організму. Екологічними чинниками вважають елементи середовища, які істотно впливають на живий організм. Їх поділяють на три групи: а) абіотичні — чинники неживого середовища (кліматичні, едафічні, гідрофізичні, гідрохімічні, топографічні); б) біологічні — сумарний вплив живих організмів (бактерій, рослин, тварин), передусім топічні взаємовідносини через їхнє сумісне існування (антагонізм мікроорганізмів) і топічне поїдання (автотрофи і гетеротрофи); в) генетичні — відносини на базі розмноження.

У зв'язку з цим основним принципом здійснення системи моніторингу земель треба визнати потребу системного підходу як до об'єкта дослідження — території, так і до предмета вивчення — способів спостереження за станом земель і змінами в їхній структурі, закономірностей побудови і функціонування масиву земельної моніторингової інформації, у вигляді автоматизованого банку даних або систем, сформованих на базі геоінформаційної системи — комп'ютерної обробки просторово розподіленої інформації багаточільового призначення [1].

На сільських територіях сталий розвиток землекористування визначається необхідністю збалансованого розвитку агропромислового напрямку економіки, збереження і раціонального використання ПРП.

Успішне вирішення зазначених завдань потре-

бує: зменшення розораності земель; дотримання екологічних вимог охорони земель при землеустрої сільських територій; досягнення екологічно збалансованого співвідношення угідь в зональних системах землекористування; оптимізації і підвищення ефективності використання та охорони земельних ресурсів в Україні; припинення деградації ґрунтів, підвищення їх родючості; зниження вмісту радіоактивних елементів у рослинній і тваринній продукції [2].

Водокористування — покращання водозабезпечення населення, збереження водоресурсних систем як унікальних складових природного середовища; пріоритетність у водокористуванні соціальної сфери, забезпечення прав людини на якісну питну воду та сприятливе водне середовище; цілісність в управлінні водогосподарською та водоохоронною діяльністю за басейновим принципом у взаємозв'язку з іншими компонентами навколишнього середовища; екологічно адаптований за водним фактором розвиток економічного потенціалу областей і регіонів; запровадження водозберігаючих форм розвитку економіки; надання переваги використанню водоресурсних об'єктів у природному стані; оптимальне поєднання загальнодержавних і регіональних інтересів з урахуванням екологічної місткості водоресурсних джерел; пріоритетність економічних важелів регулювання водокористування та охорони вод.

Лісистість території — встановлення збалансованості між обсягами відтворення і експлуатації лісових ресурсів; збільшення площі лісів як за рахунок лісового фонду, так і заліснення неугідь та вилучення з сільськогосподарського користування низькопродуктивних земель; розширення на кожній сільській території мережі природоохоронних територій за рахунок найбільш цінних ділянок, що залишились у природному стані і найменш порушені господарською діяльністю; забезпечення належної охорони та збереження лісових ресурсів і екосистем, посилення природоохоронної функції лісів, здійснення комплексу лісогосподарських заходів щодо зниження радіоактивного забруднення лісового фонду.

Атмосферне повітря — розроблення стандартів якості атмосферного повітря, що узгоджені з міжнародною системою стандартів; модернізація обладнання та очисних споруд на підприємствах, встановлення основних вимірювальних приладів контролю за якістю повітря; зменшення кількості викидів від автотранспортних засобів.

Збереження біорізноманіття — послідовне втілення основних принципів Конвенції ООН по біорізноманіттю з метою його збереження, відтворення та раціонального використання; розробка Національної стратегії збереження біорізноманіття; проведення на державному рівні оцінки стану біорізноманіття в Україні; сприяння

ресурсозахисним системам ведення сільського та лісового господарства, що захищають чи примножують біологічні види; сприяння відновленню деградованих екосистем і біологічних видів, які знаходяться на межі зникнення.

Надзвичайно важлива проблема — це розроблення принципово нової екологічної стратегії соціально-економічного розвитку держави в цілому, конкретного регіону та області, визначення національних, регіональних і місцевих пріоритетів у сфері екології. В основу екологічної стратегії соціально-економічного розвитку повинні бути покладені такі принципи:

— пріоритет екології над економікою, екологічних критеріїв, показників і вимог над економічними;

— раціональне поєднання ринкових, державних економічних та адміністративних інструментів і важелів регулювання екологічних відносин, тобто відносин між суспільством і природою;

— оптимальне та взаємоузгоджене застосування методів галузевого та територіального управління природокористуванням й охороною навколишнього природного середовища, перенесення центру ваги та відповідальності за розв'язання ресурсо-екологічних проблем на місцеві органи влади й управління;

— інтеграція екологічного та економічного підходів до розвитку і розміщення продуктивних сил у єдиний еколого-економічний підхід шляхом розроблення та застосування у практиці господарської діяльності еколого-економічних нормативів, показників, стандартів і вимог;

— чітке визначення національних, регіональних та місцевих екологічних пріоритетів на "глибину" прогнозування соціально-економічного розвитку та основних напрямів вирішення екологічних проблем.

ВИСНОВКИ

Для запобігання здатності людини руйнувати вже ослаблені екосистеми та екологічної катастрофи, що насувається, необхідне нове світосприймання, нова філософія, нова система цінностей, новий спосіб життя і програма дій на всіх рівнях — від індивідуального до глобального. Ключовий чинник — поступові позитивні зрушення в способі життя, споживанні, діяльності й устремлінні людей, в екологізації всієї людської діяльності.

Література:

1. Гуцуляк Ю. Г. Основні засади концепції створення системи моніторингу земель / Гуцуляк Ю. Г. — Чернівці: Прут, 2003. — 64 с.

2. Третяк А.М. Наукові основи землеустрою: підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / А.М. Третяк. — К. : ТОВ ЦЗРУ, 2002. — 342 с.

Стаття надійшла до редакції 04.11.2009 р.